

הרב יהודה פליקס

"חמשה תמין וחמשה מועדין"

משנה בבא־קמא א.ר:

חמשה תמין וחמשה מועדין.
הבהמה אינה מועדת לא ליגח ולא ליגוף ולא לשוך ולא לרבוץ ולא לבעוט.
השן מועדת לאכול את הראוי לה. הרגל מועדת לשכור בדרך הלוכה.
ושור המועד. ושור המזיק ברשות הניזק. והארם.
הזאב והארי והדוב והנמר והברדלס והנחש, הרי אלו מועדין.
רבי אליעזר אומר: בזמן שהן בני תרבות, אינן מועדין.
והנחש מועד לעולם.
מה בין תם למועד, אלא שהתם משלם חצי נזק מגופו, ומועד משלם נזק שלם מן העלייה.

בבלי, בבא־קמא טז.א:

תניא נמי הכי:

חמשה תמין הן, ואם הועדו חמשתן מועדין.
ושן ורגל מועדין מתחילתן.
וזוהו שור המועד.
ושור המזיק ברשות הניזק מחלוקת רבי טרפון ורבנן.
ויש מועדין אחרים כיוצא באלו: הזאב והארי הדוב והנמר והברדלס והנחש.

תוספתא בבא־קמא א.ר.ה (ע"פ כת"י וינה מהר"י ליברמן):

חמשה תמין וחמשה מועדין.
ר' מאיר אומר: אף הצבוע.
ר' לעזר אומר: אף הנחש.
במה דברים אמורים, בזמן שבאו מן המדבר.
אבל אם היו מרות, מועד משלם נזק שלם ותם משלם חצי נזק.
והנחש בין כך ובין כך מועד לשלם.
הבהמה אינה מועדה לא ליגח ולא ליגוף ולא לשוך ולא לרבוץ ולא לבעוט.
על כולן משלמת חצי נזק בין ברשות היחיד ובין ברשות הרבים.

הלכה קדומה היא במשנה (בבא־קמא א.ד) — ייתכן ועוד מומן הסופרים¹

1. במשנתנו ובתוספתא, הלשון היא "חמשה תמין וחמשה מועדין". בברייתא שכנגד ב"ק טז

— "חמשה תמין וחמשה מועדין". ממשנה זו מסתעפים שני נושאים מורכבים כשלעצמם. האחד הוא חילוקי ארבע הרשויות לעניין נזיקין. דבר זה מסתעף מהמוכח במשנתנו "ושור המזיק ברשות הניזק" — אחת מארבע הרשויות. דיני ארבע הרשויות נמצאים בתוספתא ב"ק א.ט, בברייתא שבגמ' ב"ק יד.ב, בברייתא שבירושלמי ב"ק דף ב.ג (ונציה), ובמכילתא דר' ישמעאל סוף פרשה יד (מהד' הורוויץ-רבין עמ' 298). המקורות שונים זה מזה בסדר הרשויות ואף בפרטי הלכות, אבל אין כאן המקום לדון בנושא זה.

הנושא השני המסתעף ממשנתנו הוא דין הריגת החיות הטורפות. הדיון בכך הוא בסנהדרין ט.ב. נושא זה מחייב עיסוק בהסברי ריש לקיש ור' יוחנן את המשנה; בפירושי הראשונים (תוספות ור"ח בב"ק ט.ב); בשאלה מיהו ר' אלעזר-אליעזר שבמשנת סנהדרין; ובהסבר המכילות דרשב"ו ודר' ישמעאל והתוספתא סנהדרין ריש פרק ג. גם בנושא זה לא נדון במסגרת זו.

נתרכז בהלכה "חמשה תמין וחמשה מועדים" — בפירושה במקורותיה השונים, וביחסים שבין מקורות אלו בכלל, ובין המשנה והתוספתא בפרט.

לפי התוספתא (ב"ק א.ד) חמשת המועדים הם חמש החיות הטורפות: זאב, ארי, דב, נמר וברדלס (ברדליס).² משפט זה נשמט מדפוס התוספתא

הלשון היא "חמשה תמין הן וחמשה מועדין (הן)". יתכן שתוספת ה"הן" מהווה כבר שכלול לשון למשפט שהיה קצר יותר. ועי' בתוס' ב"ק ב.א ד"ה ארבעה. לעניין לשון "ארבעה אבות נזיקין" ללא "הן", לעומת משניות ממוספרות במקומות אחרים, שיש בהן "הן". יתכן שמשנת ב"ק פ"א קדומה יותר מהמקורות שכתוב בהן "הן", ולכן, לא נזכר בה "הן". בעוד שבתוספתא ב"ק ט.א (צוקרמנדל) כתוב "שלושה עשר הן אבות נזיקין". ואכן, בב"ק ו.ב: "האי תנא ירושלמא דתני לישנא קלילא". ועיין רי"ן אפשטיין, מבואות לספרות התנאים עמ' 55, על קרימות שלש המשניות הראשונות של פ"א בב"ק. כנראה, מרכיב קדום יש גם במשנה ד. בהלכה שאנו עוסקים בה — "חמשה תמין וחמשה מועדין". זאת, בנוסף לעצם אזכור המנין — "חמשה", "ארבעה" — המרמז על הלכות הסופרים.

2. במשנת סנהדרין א.ד לענין חיות שהרגו אדם, גם-כן מזכירה המשנה אותן חמש חיות הטורפות, ובדיוק בסדר הזה (פרופ' ש' פרידמן העירני, שסדר השמות הוא כפי שבדרך כלל מופיעות שמות בקבוצות-זוגות, לפי אורך ההברות, שהמלה הראשונה בקבוצה היא בת הברה נשמעת אחת). במקום אחד מצאנו שינוי מסדר זה, והוא באוקימת רבינא בבבלי ב"ק ט.א, שמשנתנו היא "חסורי מחסרא", וכאילו יש להשלים: "ויש מועדים אחרים כיוצא באלו — הזאב והארי והדב והברדלס והנמר". אלא שאף שם מיד אח"כ בהביא הגמ' 'תניא נמי הכי' היא חזרת לסדר הרגיל. וכן בדרך הלימוד שם של "איכא דרמו לה מירמא" מסודר ה"חסורי מחסרא" של משנתנו בסדר של נמר הקודם לברדלס. בכת"י המבורג, גם באוקימת רבינא, הנמר קודם לברדלס. כפי שבמשנתנו יש תנאים שמשוים את חמש החיות לנחש, ויש תנא שסובר שנחש חמור מחמש החיות, כך במשנת סנהדרין יש המשווים ויש המחלקים, כבבלי בסנהדרין ט.ב: "רבי עקיבא היינו תנא קמא איכא בינייהו נחש".

שבסוף הוצ' וילנא של התלמוד³, אך מציאותו היא הדרך היחידה להבין את התוספות של ר' מאיר ("אף הצבוע") ושל ר' לעזר ("אף הנחש") בתוספתא.

לפי הברייתא — המובאת בבבלי ב"ק טז, ב'תניא נמי הכי' — חמשת המועדים הם אותם חמשת התמים (המוזכרים הן בתוספתא והן במשנה) לאחר שהועדו. גם הבבלי מנסה לפרש את משנתנו כך, וכדרך של חסורי מחסרה. לפי ברייתא זו והגמ' שם חמש החיות הטורפות הן בגדר חמשה טורפין אחרים כיוצא באלו, ויחד עם הנחש הם בעצם שישה מועדים כיוצא באלו החמשה שמוזכרים במשנתנו, שהם התמים לאחר שהועדו.

ברם, פשוט לשון משנתנו היא כפירושו של רש"י על המשנה⁴, שמיד לאחר הבאת ההלכה "חמשה תמין וחמשה מועדין" באות שתי הרשימות — קודם זו של "חמשה תמין" (ראשון ראשון - אחרון אחרון); ומיד אח"כ באה רשימת חמשת המועדים: (א) השן מועדת לאכול ... (ב) הרגל מועדת לשבר ... (ג) ושור המועד (ד) ושור המזיק ברשות הניזק (ה) והאדם.

במשנה שלפנינו (שלא כמו בברייתא שבבבלי) לא נאמר "ויש מועדין אחרים כיוצא באלו, הזאב ...". אלא ישירות וללא הקדמה מופיעה במשנתנו רשימת חמש החיות הטורפות. נראה, שהתנא של משנתנו רמז בכך לכל שלושת הפירושים שהבאנו, שכולם פירושים לגיטימיים להיגד "חמשה מועדין".

אחד ההסברים הוא שחמשת המועדים הם חמש החיות. אמנם לכאורה מופיעים במשנה שש חיות טרף — הזאב, הארי, הדב, הנמר, הברדלס והנחש — אולם קיים הבדל בין חמש החיות לבין הנחש — הנחש הוא היחיד המועד לעולם, בין כשהוא בן תרבות ובין כשאינו בן תרבות, ואילו החמשה מועדים רק כשאין בני תרבות.⁵ המשנה מוסיפה, שרבי אליעזר, אף הוא

3. עי' ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה עמ' 8-9. לדבריו "במה דברים אמורים" שבתוספתא, וכן סופה — "הנחש" — הם דברי ת"ק. כלומר, זו היתה התוספתא שלפני התוספות של ר' אלעזר ור' מאיר. לפי דברים אלו ברור שמדובר על חמש חיות הטרף. תנא-קמא של התוספתא סובר, שיש חלוק בין בני תרבות ללא בני תרבות, ואין התנא הזה לא ר' אלעזר ולא ר' מאיר.

4. רש"י (ד"ה והאדם) מרגיש: "הרי חמשה" — כלומר, האדם מסיים את רשימת החמשה. לפני בן הסביר, שלגבי רשימה זו של חמשה מועדין, חמשת התמין שהועדו ג' פעמים "חשוב להו' חד ... הלכך חדא מילתא הוא."

5. לפי הסבר זה, רבי אלעזר במשנה מכאן את דברי ת"ק שבמשנתנו, ואת דברי ההלכה הקדומה "חמשה מועדין". אלא, שלפי הסבר זה, יש מחלוקת בין מקורות התוספתא והמשנה מה סובר ר' אלעזר. לפי התוספתא שלפנינו הוא סובר, שיש ששה מועדים, וכולם בני תרבות. ואילו לפי המשנה רבי אלעזר מחלק בין הנחש לבין שאר חמש החיות, ובהזכירו "חמשה מועדין" אנו מתכוונים לחיות כאשר אין הן בני תרבות. לפי התוספתא, יש מחלוקת

סובר כדעה זו.⁶

סדר הבאת הפירושים במשנתנו הוא מהפירוש המצמצם את המושג "מועדין" עד לפירוש המרחיב אותו ביותר. לפי הפירוש הראשון רשימת החמשה עוסקת במועד לשלם נזק שלם בפעם הרביעית. הרשימה שבפירוש השני מרחיבה, שרוב המופיעים בה (ארבע מתוך החמשה) מועדין לשלם כבר מהפעם הראשונה. הרשימה לפי הפירוש השלישי דנה במועדין, שאפילו יזיקו במשונה⁷ (כנשיכה ובעיטה), ככל זאת כבר מהפעם הראשונה ישלמו נזק שלם.

לפי הסבר זה במשנה, המאחדת בתוכה שלושה פירושים לרישא שבה, קדמה המשנה לתוספתא, הנותנת רק אחד מתוך פירושים אלו.⁸

בין ת"ק לר"א, ולפי המשנה אין מחלוקת שכוז. מכאן, שת"ק שבתוספתא סובר כר"א שבמשנה וכת"ק של המשנה. אנו יוצאים, בהערה זו, מתוך הנחה, שהן בתוספתא והן במשנה התנא הוא ר' אלעזר, ולא שבאחד ממקורות אלו התנא הוא רבי אליעזר, ועי' להלן, הערה 14.

6. להלן ייאמר, שהמשנה שסיכמה כל הרשימות האפשריות היא מאוחרת לשלד העיקרי של התוספתא, שיש בה רק רשימה אחת: ויתכן, שלפני התנא של המשנה עמדה התוספתא ללא תוספות ר' מאיר ור' לעזר, וכפי שעמדה נכנסה למשנתנו. אלא, שלתנא של המשנה היתה מסורת, שר' אלעזר ג"כ סובר כך, והוא זה שמסביר את החילוק בין בני תרבות לבין חיות שאינן בני תרבות. יותר מאוחר, הוסיפו בתוספתא ממקורות שלא היו בפני התנא במשנתנו, שר' אלעזר חולק על הת"ק של התוספתא וסובר, שיש שיש מועדים שדינם שווה, ולפיו אין חלוק בכל השישה בין בני תרבות לבין אלו שאינם בני תרבות.

7. רש"י על המשנה ב"ק ט"ז: "הרי אלו מועדים אפילו בנשיכה ובכל נזקין ומשלמין בעלים שלהם נזק שלם". אלא, שנחלקו הראשונים בחיות הטרף כשהן מזיקות שלא כאורחיהן, האם הן מועדות או לא. לדברי התוספות ב"ק ט"ז, ד"ה והנחש "לאו בכל עניני הזיק חשיבי מועדים, אלא כל אחד במידי דאורחיה ... וכן שאר הזיקות דלאו אורחיהו לא הוו מועדין אלא משלמי חצי נזק ...". ואילו הרמב"ם (הל' נזקי ממון א"ו) סובר, שגם בלאו אורחיהו משלמים נזק שלם — "לפיכך אם הזיקו או המיתו בנגיחה או בנשיכה ... חייב נזק שלם".

8. פרופ' ש' פרידמן העירני, שעצם קיצור הנוסח של המשנה לעומת האורך שבתוספתא, ג"כ מורה על מאוחרות של משנתנו לעומת התוספתא. לשון המשנה היא "בזמן שהן בני תרבות", ולשון התוספתא "בזמן שבאו מן המדבר, אבל היו מרות". במקום שהמשנה מקצרת ואומרת שהדין הוא "אינן מועדין" מאריכה התוספתא: "מועד משלם נזק ותם משלם חצי נזק". וכן לגבי הנחש — במשנה: "והנחש מועד לעולם", בתוספתא: "והנחש בין כך ובין כך מועד לשלם" (ובכת"י ארפורט "מועד לעולם" - כנראה ניסיון לתקן על-פי המשנה). שפנייר (Die Toseftaperiode in der Tannaitischen Literature עמ' 70-71) ביאר, שהוכרת הנחש במשנה מראה על מקור מאוחר יותר, שהרי בשלד התוספתא לא הוזכר הנחש. בכך הוא מניח שסופה של התוספתא, שבו מוזכר הנחש, היא תוספת מאוחרת, והוא דלא כר"ש

במשנה חילק ר' אלעזר בחמש החיות הטורפות בין בני תרבות לבין שאינם בני תרבות.⁹ בתוספתא, לפי כת' וינה, חילק התנא בין "באו מן המדבר" לבין "היו מרות", ובגירסא מדויקת (ליברמן) "הימרות", או "הימרון" בסיומת ארמית.¹⁰ השימוש במלה העברית "תרבות" אינה מוכיחה על קדמותה של המשנה לתוספתא המשתמשת במלה יוונית, שכן מלה עברית זו קיבלה במשנתנו מובן השונה מן המובן המקראי של אותה מלה.¹¹ במקרא (במדבר לבד) מצאנו "תרבות אנשים חטאים", וחז"ל השאילוה למושג שמוכר "התנהגות" ו"דרך".¹² דוקא שימוש מושאל זה במלה מקראית יכול להוכיח על איחורה של המשנה לעומת התוספתא. המעבר למושג שגור יותר יוכיח על

- ליברמן, המשיך את המשפט הזה לרברי ת"ק, לעצם שלר התוספתא.
9. לעיל (הע' 5) ביארנו שבמשנה אין ר"א חילק על ת"ק, אלא מבאר את דבריו. אולם לא כן משמע מפירוש ר"ע מברטנורה, הכותב במשנה שאין הלכה כר"א. לפי דבריו יש במשנה מחלוקת בין ת"ק ור' אלעזר — לפי ת"ק יש שישה מועדים, ואין חילוק בין בני תרבות לבין שאינם בני תרבות; ואילו לר' אלעזר רק אלו שאינם בני תרבות הן מועדין, והנחש הוא היחיד שמועד לעולם, גם כשאין בן תרבות. לפי ר' אלעזר, רשימה זו באה להרחיב, שחיות הטרף משלמות נזק שלם - לעולם - גם כשהינן בנות תרבות, וגם אז כבר מהפעם הראשונה. לפי זה, גם אם נסביר כתוספות שבמשנה לא ישלמו נזק שלם בפעם הראשונה, בכל זאת ישנה הרחבה בגלל התשלום בבני תרבות. לפי פירוש זה, מקורות המשנה והתוספתא הם הפוכים — דעת ת"ק בתוספתא היא כדעת ר' אלעזר במשנה, ודעת ר' אלעזר בתוספתא היא כדעת ת"ק במשנה. בבבלי (טוב) מנסים להתאים את התוספתא למשנה, בכך שלא נגרוס בתוספתא שלפנינו "אף", אלא "ר" לעזר אומר הנחש" - כלומר, ר' לעזר מסכים, שנחש שונה משאר החיות, ובשאר החיות יש חילוק בין בני תרבות ללא בני תרבות. לפי זה מתאימים דברי ר' לעזר שבתוספתא עם דברי ר' אלעזר שבמשנה.
10. ליברמן העיר, שכדפוס התוספתא כתוב "אבל אם הימרים", כלומר, דומה לגרסת כת' וינה. הוא הביא מבראשית-רבה פ' עז (הוצ' תיאודור-אלבק עמ' 913 אות כו) את הביטוי "כלב אגריון (מדברי) ואריה אמירון". זוהי, לדעתו, מלה שמקורה ביוונית (ראה בפ' אלבק שם) שהוסיפו לה סיומת ארמית. כן ציין ליברמן את הספרי דברים סוף פסקא יח (הוצ' רא"א פינקלשטיין עמ' 31), שם מופיע "הימרון". פינקלשטיין העיר שם שזוהי מלה יוונית שתרגומה: ביתיים (domestic). וכן במלונ של קרוס בערך אמירון.
11. ח' אלבק, במבוא למשנה, בפרק "לשון המשנה" כולל "תרבות" ברשימת "המלים שבמקרא במשמע שאינם שם" (עמ' 203).
12. בערוך: "עציהונג", ושם מובא מקור נוסף מהבבלי נדה עבא: "טבלה ביום של אחריו ושמשנה — ה' תרבות רעה". במילון גור: תרבות - מרבית, המון — כנראה לפי המשמעות שבמקרא. ומוסיף שם: "וי"מ חנוך, גדול" - וכנראה הכוונה לערוך. אבל, כאמור, זהו שימוש באותה מלה בלשון חז"ל, ואין שימוש זה והה לשימוש במקרא. עוד הוא מביא דוגמאות לשימוש באותה מלה משמות-רבה (גז): "יצא לתרבות רעה", ומרש"י (הוריות יבא ד"ה דמתא: דמתא מחסיא - הו' תלמידי חכמים ראויים להוראה, ותרבות יפה היה בהם, אבל בפומבדיתא לא היו תרבות מעליא כל כך).

איחור בזמן.¹³ מתוך הגירסאות השונות של התוספתא נראה שהגירסא המקורית היא גירסת כת"י וינה, שכן בכת"י ארפורט בוצעו, כנראה, תיקונים: 'הימרי' תוקן להיות 'תרבות' כמו במשנה, ור' לעזר תוקן להיות ר' אלעזר, גם כן כמו במשנה.

על קדמותה של התוספתא יעידו גם שמותיהם של התנאים המופיעים בה לעומת אלו שבמשנה. בתוספתא מופיע ר' אלעזר, ובכת"י וינה: ר' לעזר. במשנה קיימים חילופי נוסחאות — במשניות למן דפוס ונציה: ר' אליעזר, אבל בכת"י קופמן, פארמא וקמברידג': ר' אלעזר.¹⁴ רבי אליעזר הוא ר' אליעזר בן הורקנוס, ואילו ר' אלעזר הוא ר' אלעזר בן שמוע, המאוחר לפחות בדור לרבי אליעזר. כיון שהתנאים החולקים הם ר' מאיר¹⁵ ור"א, מסתבר ששניהם הם תלמידי ר' עקיבא. התנא שעל פירוש דבריו הם חולקים (כמו שהבאנו לעיל בהערה 3) קודם להם איפוא בדור.¹⁶

לא רק בתוספתא מופיעה דעתו של ר' מאיר, נראה שגם משנתנו היא שתומה כרבי מאיר. שהרי באחד מפירושיה למספר "חמשה מועדין" היא כוללת ברשימת המועדים את "שור המזיק ברשות הניזק". שיטה זו מתאימה לשיטת רבי טרפון, שאף רבי מאיר סובר כמותו בכך.¹⁷

לא ברור מיהו התנא-קמא שבתוספתא,¹⁸ אולם ברור שהוא מהדור שלפני ר' מאיר ור' אלעזר. במשנה עצמה יש גירסאות שכלל אינן מזכירות את ר' אלעזר, כגון: המשנה שבירושלמי בדפוס ונציה ובכת"י ליידן לא מזכיר כלל ר' אלעזר, ורק כתוב "הואב והארי והדוב והנמר והברדלס והנחש הרי אלו

13. ויש שטען (פרופ' ש' פרידמן) שרבי בסדרו את המשנה, הוציא את מלות הלעו היווניות שבמקורות שהיו לפניו, ואין זו שלפנינו הרוגמא היחידה לכך.
14. ראה הר"ן אפשטיין במבוא לנוסח המשנה עמ' 1163, שזו חילוף רגיל במשנה. בעמ' 1179 ציין שבציטוט המובא בבבלי וכן בתוספות טזב הגירסה היא: רבי אלעזר.
15. שמו נשמט אמנם בדפוס, אבל לפי כת"י וינה וארפורט, וכן בבבלי (טזא) ובירושלמי (דפוס ונציה ב ע"ג), הוא האומר "אף העבוע".
16. הר"ש ליברמן (תוספתא כפשוטה בביאור הארוך על שורה 20 — עמ' 9) טען שהתנא-קמא בתוספתא, המחלק בין זאב וארי מזה לבין הנחש מזה הוא ר' עקיבא, ותלמידיו — ר"מ ור"א — חולקים בפירוש דברי רבם.
17. בסוף התוספתא "ארבעה כללים" (ב"ק א, ט) מובא שר' מאיר סובר כר' טרפון. כן עולה מנוסח הירושלמי לאותה תוספתא, שם הדבר נאמר ע"י ר' שמעון בן אלעזר בשמו של ר' מאיר. זוהי גם סתמא דמשנה פ"א מ"ד "ושור המזיק ברשות הניזק" — וסתם משנה רבי מאיר. בירושלמי על אתר אומר ר' יוחנן במפורש, שמשנתו כר' טרפון. אך לא כן בבבלי טזב בפרשנות הגמ' את המשנה "כולה רבנן" (החולקים על ר"ט). התוספתא בפרקנו בהלכה ה סתמה כחכמים, ואילו בהלכה ט הביאה את מחלוקת ר"ט וחכמים.
18. אולי הוא רבי עקיבא, כמש"כ ליברמן (לעיל הע' 16).

מועדין, והנחש מועד לעולם". התוספת "והנחש מועד לעולם" מורה, שבשאר חמש החיות יש חילוק בין בני תרבות לבין שאינן בני תרבות. זוהי שיטת ת"ק שבתוספתא. יש בכך דמיון בין הירושלמי לבין התוספתא. אולם, כפי שהוכרנו לעיל, קיימות כמה ראיות שהתוספתא קדומה למשנה.